

RECENZII ȘI NOTE BIBLIOGRAFICE

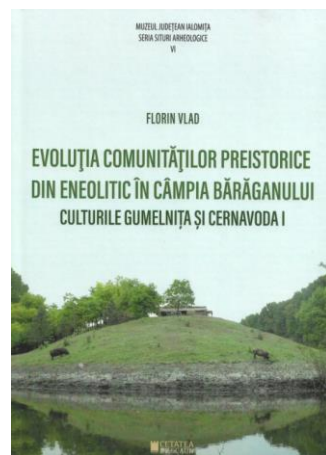
Florin Vlad, *Evoluția comunităților preistorice din eneolitic în Câmpia Bărăganului. Culturile Gumelnița și Cernavoda I*, Editura Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2019, 215 p. 118 pl.

Lucrarea ce va fi prezentată în rândurile următoare este alcătuită din trei capitole și reflectă rezultatele cercetărilor desfășurate de-a lungul timpului atât de către autorul acestui volum, cât și de către alți specialiști, în Câmpia Bărăganului. Această contribuție este considerată a fi rezultatul unui demers analitic asupra evoluției culturilor Gumelnița și Cernavoda I în zona geografică amintită anterior.

Primul capitol, intitulat *Caracteristici naturale*, prezintă mediul natural în care au trăit comunitățile umane preistorice ce au făcut obiectul acestei publicații. În cadrul său au avut parte de succinte descrieri relieful, clima, rețeaua hidrografică, flora și fauna din Câmpia Bărăganului, scopul declarat al autorului fiind cel de a evidenția eterogenitatea spațiului geografic descris, deoarece acesta s-a răsfrânt și asupra locuirilor eneolitice.

Cel de-al doilea capitol se numește *Cultura Gumelnița în Câmpia Bărăganului*. În cadrul acestei prezentări au fost abordate mai multe aspecte menite a contura o imagine completă asupra evoluției comunităților gumelnițene în zona geografică vizată de acest studiu. În primele rânduri a fost trecut în revistă istoricul cercetărilor desfășurate în Câmpia Bărăganului, fiind constată existența unor contribuții importante semnate de arheologi precum: Ion Andrieșescu, Vladimir Dumitrescu, Gheorghe Ștefan, Hortensia Dumitrescu, Radu Vulpe, Vasile Christescu, Dorin Popescu, Ion Nestor, Dinu V. Rosetti, iar mai târziu Silvia Marinescu-Bîlcu, Dumitru Berciu, Eugen Comșa, Mihai Șimon și Dragomir Popovici. Din analiza așezărilor, încadrate în două mari categorii, de tip *tell* și uni-stratificate, a fost determinată amplasarea acestora pe terasele Dunării și ale râurilor, pe malurile unor lacuri și pe martori de eroziune din luncile apelor. O listă exhaustivă cu toate așezările gumelnițene din zona Bărăganului, însoțită de scurte observații, completează acest segment. În lista menționată au fost incluse 40 de așezări, dintre care 24 de tip *tell* și alte 16 deschise.

Prezentarea descoperirilor cu caracter funerar a luat în considerare atât necropolele, cât și mormintele izolate. În zona studiată au fost identificate până în prezent 11 necropole, localizate în partea de sud a Bărăganului, distanța față de

așezari situându-se între 150-300 m. Observațiile realizate cu privire la organizarea necropolelor nu au evidențiat existența unei reguli pentru amplasarea mormintelor în funcție de criterii precum vârsta, sexul sau filiația, această situație fiind înregistrată și în cazul necropolelor de la sud de Dunăre. Cât privește mormintele de copii și de adulți situate sub podelele locuințelor s-a emis ipoteza sacrificiilor umane legate de trăinicia viitoare locuințe, iar în cazul craniilor descoperite în așezări, acestea au fost puse pe seama unui cult al craniilor, fără a fi dezvoltată această idee. Industria litică a fost tratată din perspectiva celor două mari grupuri ce apar în cadrul straturilor culturale: piatră cioplită și șlefuită. După câteva informații cu privire la zonele cunoscute ca surse importante pentru exploatarea silexului, s-a trecut la prezentarea tipologică a materialului litic cioplit. Descrierea fiecărui tip are un caracter expeditiv și cuprinde doar precizarea numelui siturilor în care au fost atestate asemenea piese. Într-o manieră similară au fost tratate și obiectele de piatră șlefuită, scurte informații cu privire la rocile prelucrate sau forma pieselor alăturându-se precizării tipologice. În industria materiilor dure animale a fost stabilită o împărțire în trei grupuri: unelte, arme și podoabe, elementele constitutive ale fiecăruia fiind enumerate pe rând, cu menționarea tipului de materie primă.

Subcapitolul dedicat materialului de cupru începe cu o trecere în revistă a mențiunilor și studiilor mai elaborate dedicate metalurgiei aramei în cultura Gumelnița la nordul fluviului Dunărea. Apoi, autorul amintește siturile, în număr de 10, de pe care provin obiectele de cupru cuprinse în analiza sa, observând că din nivelurile corespunzând fazei B a apărut un număr dublu de elemente comparativ cu cele din restul fazelor. Această discuție a fost completată cu un inventar tipologic și o scurtă discuție despre maniera de turnare și prelucrare a cuprului și despre zăcămintele de pe teritoriul României.

Segmentul destinat ceramicii este mai consistent. Cele trei faze (A1, A2 și B) au fost prezentate separat. Fiecare dintre cele trei părți a avut o structură compusă din descrierea pastei, a formelor și a decorului. Din această cercetare s-a observat largă răspândire a străchinilor și a castroanelor, cu o prezență inferioară totuși, vaselor tronconice și bitronconice. Autorul a sesizat o standardizare a formelor, proces ce continuă până la finalul evoluției culturii. Discuția este continuată cu informațiile despre plastică, atât cea de lut (cu cea mai bună reprezentare), cât și cea de marmură, scoică, aur și os, fiind notată în rândul acestora o predominanță a reprezentărilor feminine. F. Vlad consideră că interpretarea semnificațiilor plasticii gumelnițene constituie *o problemă complexă, care își așteaptă rezolvarea*.

Parcurgerea studiilor dedicate economiei comunităților gumelnițene a evidențiat ponderea ridicată a bovinelor, urmate de ovine, caprine și suine. Un rol important a avut și vânătoarea, dintre speciile vâdate, cele mai frecvent atestate fiind cerbul,

căpriorul, mistrețul și bourul. Sintetizarea datelor paleoeconomice l-a determinat pe autor să constate că baza economică era dată de creșterea animalelor și cultivarea plantelor, completate de vânătoare, pescuit și cules. Cronologia culturii cuprinde în mare parte o trecere în revistă a descoperirilor de fragmente ceramice Precucuteni și Cucuteni în nivelurile culturale ale siturilor gumelnițene situate în Muntenia. Lângă aceste informații sunt menționate și trei datări ^{14}C realizate pe eșantioane prelevate de pe situl Bordușani *Popină*.

Capitolul dedicat culturii Gumelnița se încheie cu un repertoriu al așezărilor din Câmpia Bărăganului. Acesta include 40 de situri, pentru fiecare dintre acestea fiind precizate: localitatea, denumirea punctului, amplasarea topografică, tipul de așezare, suprafața estimată, tipul de cercetare, suprafața cercetată, istoricul ceretărilor, stratigrafia, date semnificative privind locuirea gumelnițeană și bibliografia.

Cel de-al treilea capitol se numește *Cultura Cernavoda I în Câmpia Bărăganului*. Acesta respectă în totalitate structura celui anterior, începând cu un scurt istoric al cercetărilor și continuând cu date despre așezări și locuințe. Așezările Cernavoda I din Câmpia Bărăganului au fost identificate pe martori de eroziune, grinduri și pe promontorii de terasă. Informațiile despre domeniul funerar sunt reduse, puține descoperiri cu caracter funerar fiind cunoscute. Industria litică și cea a materiilor dure animale sunt reprezentate prin puține exemplare, astfel că o caracterizare complexă nu a putut fi realizată. Numărul redus de obiecte de cupru a acreditat ipoteza lipsei unei metalurgii în adevăratul sens al cuvântului, cele mai multe piese fiind împungătoare prelucrate prin batere. Din punctul de vedere al producției ceramice cele trei faze (Ia, Ib și Ic) au fost prezentate separat. Fiecare dintre părți a avut o structură compusă din descrierea pastei, a formelor și a decorului. Ca o particularitate a comunităților Cernavoda I se remarcă utilizarea ca degresant a cochiliilor de melci sau valve de scoici pisate, semn al intruziunii unor populații originare din regiunea de dincolo de Volga Inferioară. În nivelurile culturale ale siturilor de acest tip a fost identificat un număr redus de statuete de lut și os. În cadrul economiei, ponderea animalelor domestice este de cca. 80%, specia predominantă fiind *Bos taurus* (64%), urmată la mare distanță de *Ovis aries* și *Capra hircus*. Vânătoarea și culesul moluștelor completau resursele de hrană. Elementele cele mai interesante în discuția cronologică sunt cele trei datări ^{14}C realizate pe eșantioane prelevate din situl arheologic Săveni *La Movile*. Pe baza acestora începuturile așezării au fost plasate în intervalul cronologic 4106-3633 BC, iar sfârșitul între 3652-3158 BC. Repertoriul așezărilor culturii Cernavoda I din câmpia Bărăganului încheie acest capitol și conține informații despre 14 asemenea așezări.

Lucrarea este completată cu un rezumat în limba engleză, lista bibliografică și 118 planșe.

Acest volum constituie rezultatul unui efort deosebit ce a avut ca finalitate aducerea la zi a datelor legate de cercetarea epocii eneolitice din spațiul geografic abordat. Autorul a optat pentru conturarea unei imagini generale obținută din îmbinarea informațiilor adunate prin consultarea bibliografiei dedicată acestui subiect cu datele generate de propriile sale cercetări.

Florian MIHAIL

Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion",
Str. Progesului, nr. 32, 820009, Tulcea, Romania

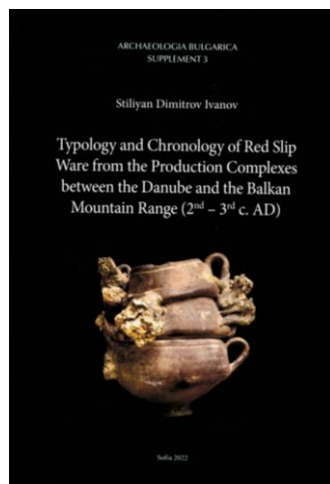
Stilyan Dimitrov Ivanov, *Typology and Chronology of Red Slip Ware from the Production Complexes between the Danube and The Balkan Mountain Range (2nd – 3rd c. AD)*, Archaeologia Bulgarica Supplement 3, Sofia, 2022, 224 p., 17 hărți + 72 figuri incluse în text.

În ultimii ani se constată un număr tot mai mare de publicații despre ceramica romană din spațiul danubiano-pontic. Cartea semnată de Stilyan Ivanov se încadrează în acest trend. Lucrarea reprezintă teza de doctorat susținută de acesta la Universitatea „Sfinții Chiril și Metodiu” din Veliko Târnovo. Subiectul abordat se referă la tipologia și cronologia ceramicii cu firnis roșu produsă în atelierele ceramice situate între Dunăre și Munții Balcani, pe parcursul sec. II-III p.Chr. Lucrarea este împărțită în patru capitole principale, la care se adaugă introducerea și concluziile. Urmează lista bibliografică, iar ca anexă a fost realizat un catalog ilustrat al formelor ceramice prezentate în cuprinsul volumului, însoțit de tabele cronologice.

În introducere – *Introduction* (p. 7-9) este definită ceramica romană cu firnis roșu (*red slip ware*), sunt stabilite limitele geografice și cronologice ale lucrării și sunt trecute în revistă cele 14 situri analizate de autor. Referitor la definirea termenului de ceramică cu firnis roșu, remarcăm opțiunea lui Ivanov pentru cea mai neutră și obiectivă sintagmă care numește această categorie de material arheologic – *red slip ware*. În plin contrast cu această alegere, autorul include vasele ceramice cu firnis roșu în categoria obiectelor de lux (conform tradiției istoriografice, cu rădăcini chiar de la finalul secolului XIX), deși tendința actuală în ceramologia internațională consideră obiectele ceramice, indiferent de calitatea acestora, drept obiecte comune, întrebunțate în activitatea zilnică.

Pe parcursul capitolului I – *Historiographical review* (p. 10 – 15) sunt prezentate principalele lucrări de specialitate folosite la redactarea lucrării. Istoriografia problemei a fost împărțită în două categorii: lucrări generale, dedicate ceramicii de pe tot cuprinsul Imperiului Roman și literatura ceramologică din spațiul geografic abordat în lucrare, care coincide mai mult sau mai puțin cu teritoriul Bulgariei la care se adaugă teritoriul Dobrogei. În această ultimă categorie sunt incluse contribuțiile specialiștilor străini și ale celor bulgari.

Capitolul al II-lea – *Classification, typology and chronology* (p. 16 – 79) este dedicat tipologiei și cronologiei ceramicii produsă în atelierele dintre Munții Balcani

și Dunăre. Într-un scurt preambul sunt prezentate criteriile pe baza cărora a fost realizată clasificarea. Această clasificare a fost realizată în special pe baza formelor și funcționalității vaselor, după cum urmează: ceramica de masă – farfurii – 15 forme; boluri – 20 forme; tăvi – 3 forme; cupe – 20 forme; ulcioare – 8 forme; dopuri pentru ulcioare; amfore de masă – 4 forme; kratere – 3 forme; ceramica de bucătărie – strecurători – 3 forme; vase de provizii – oale de mare capacitate – 7 forme; capace pentru oale – 3 forme; dolia. La finalul capitolului este prezentată o mică categorie de vase decorate cu diverse figurine, considerate a fi recipiente cu caracter religios. Acestea sunt împărțite în două categorii: kratere și tigăi (ansa de patera).

Fiecare recipient ceramic este descris amănunțit, atât din perspectivă a formei, cât și în ceea ce privește pasta din care a fost modelat, calitatea și culoare firnisului și decorul. De asemenea, pentru fiecare formă în parte sunt prezentate corespondențele cu vase similare publicate anterior de alți autori. Nu în ultimul rând, aproape pentru fiecare formă în parte, sunt specificate una sau mai multe forme prototip produse în zone mai depărate sau apropiate din Imperiul Roman. Tipologia realizată pe parcursul capitolului poate fi contestată atât prin prisma criteriilor care stau la baza acesteia, cât și prin propunerea unor prototipuri cel puțin discutabile (e.g. farfuria tipul 1 este considerată a fi imitația formei Dragendorff 18 produsă de atelierele italiice sau a formei 5 produsă de atelierele africane !). Cu toate aceste neajunsuri, tipologia formelor ceramice prezentată pe parcursul capitolului al II-lea are meritul major de a sistematiza producția atelierelor din spațiul care face obiectul lucrării, reprezentând o îmbunătățire substanțială față de tipologia publicată de B. Sultov în 1985.

În capitolul al III-lea – *Decoration* (p. 80–93) sunt prezentate detaliate toate elementele decorative prezente pe ceramica romană produsă în atelierele dintre Balcani și Dunăre. Repertoriul motivelor decorative a fost întocmit pe baza tehnicii de realizare a decorului. Au fost repertoriate următoarele tipuri de decor: barbotină; figuri aplicate în relief; ornamente în relief prezente pe platourile forma Dragendorff 39 și pe ansele de paterae; decor ștampilat; decor incizat și decor pictat. Pentru fiecare dintre aceste categorii a fost realizat un repertoriu al motivelor decorative, în cuprinsul căruia sunt discutate pe larg elemente de mitologie antică care stau la baza scenelor decorative. Într-o scurtă concluzie la finalul capitolului, autorul afirmă că majoritatea motivelor decorative sunt inspirate din spațiul micro-asiatic.

Capitolul al IV-lea – *Production complexes. Analysis* (p. 94–116) este dedicat atelierelor ceramice care au produs recipientele prezentate în capitolele anterioare. Sunt trecute în revistă 14 situri, de la vest la est începând cu Montana și încheind cu Histria. Cantitatea și calitatea informației despre fiecare dintre cele 14 situri diferă substanțial, în funcție de calitatea și complexitatea cercetărilor arheologice și de

accesul autorului la anumite informații. Se insistă mai mult pe siturile de la Butovo, Verbovski Livadi și Pavlikeni, autorul considerând în general că aceste centre ceramice au fost întemeiate de o populație de origine orientală (micro-asiatică), dar că au fost supuse influenței culturale occidentale, prezentând ca argument în acest sens producerea unor farfurii care imită forma Dragendorff 36 sau a platourilor care imită forma Dragendorff 39.

În finalul lucrării, pe parcursul a trei pagini, autorul sintetizează informația prezentată în capitolele anterioare, rezultând astfel o serie de concluzii, atât despre cronologia atelierelor ceramice din zona geografică analizată, cât și despre influențele etno-culturale care și-au pus amprenta pe parcursul evoluției acestora.

Lucrarea este completată de un catalog ilustrat care se întinde pe cuprinsul a 78 de pagini și de o serie de tabele cronologice. Acestea din urmă vor fi extrem de utile în viitor pentru specialiștii care vor studia ceramica din Moesia Inferior.

În finalul succintei noastre prezentări se cuvine să punctăm plusurile evidente ale lucrării lui Stilyan Ivanov, dar și să subliniem câteva minusuri ale acesteia. Printre punctele forte ale lucrării se numără sistematizarea clară și concisă, atât tipologică cât și cronologică, a ceramicii produse în spațiul dintre Balcani și Dunăre. Din acest punct de vedere cartea reprezintă un mare și important pas înainte de la precedenta tipologie, publicată de B. Sultov în anul 1985. De asemenea, remarcăm faptul că decorului și tehnicilor în care a fost realizat acesta li s-au dedicat un capitol aparte, cu discuții despre influențele etno-culturale care-și pun amprenta în realizarea acestuia. Nu în ultimul rând, se remarcă viziunea autorului de a reuni sub o singură denumire – „Red Slip Ware” – totalitatea producției ceramice, fără a împărți această categorie de material arheologic în mai multe subdiviziuni, utilizând criteriile mai mult sau mai puțin subiective. La capitolul minusuri remarcăm că abordarea lui Stilyan Ivanov este una aproape exclusiv stilistic – descriptivă. Din păcate lipsește perspectiva cantitativă a producției ceramice în spațiul dintre Dunăre și Balcani, ori lipsa analizei cantitative privează lucrarea de o serie întreagă de interpretări și concluzii. Ar fi interesant de știut care a fost cea mai „populară” formă produsă în aceste ateliere, sau care au fost vasele produse într-o serie extrem de limitată. Această perspectivă ar fi ajutat foarte mult și la conturarea raportului dintre influențele culturale orientale (micro-asiatice) și cele occidentale. De asemenea, difuziunea ceramicii în afara spațiului geografic care face obiectul lucrării este tratată tangențial. Remarcăm și atitudinea conservatoare a autorului în raport cu tendințele actuale din literatura ceramologică, acesta încadrând ceramica cu slip roșu în categoria obiectelor de lux.

Cu plusurile și minusurile ei, lucrarea semnată de Stilyan Ivanov este un important pas înainte în cunoașterea realităților arheologice referitoare la

producerea și difuziunea ceramicii cu firnis roșu în spațiul cuprins între Dunăre și Munții Balcani. Apariția acestei lucrări va genera cu siguranță în viitorul mai mult sau mai puțin apropiat o serie întreagă de noi publicații pe această temă.

Marian MOCANU

Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion",
Str. Progesului, nr. 32, 820009, Tulcea, Romania

Marian Mocanu, *Ceramica de masă din spațiul vest-pontic în epoca romană. Secolele I-VII p. Chr.*, Biblioteca Istro-Pontica, Seria Arheologie 20, Editura Mega, Cluj-Napoca 2021, 290 p. (cu 89 figuri incluse în text), ISBN 978-606-020-347-6.

Lucrarea lui Marian Mocanu reprezintă teza de doctorat susținută la Universitatea "Alexandru Ioan Cuza" Iași și este structurată pe patru capitole: I. *Considerații referitoare la ceramica de masă din spațiul vest-pontic* (p. 11-20), II. *Ceramica de masă din spațiul vest-pontic în perioada Principatului* (p. 21-142), III. *Ceramica de masă din spațiul vest-pontic în Antichitatea târzie* (p. 143-218) și IV. *Ceramica de masă din spațiul vest-pontic în contextul lumii romane* (p. 219-252). Acestea sunt precedate de *Introducere* (p. 9-10) și succedate de *Rezumat* (în limba engleză) (p. 253-274), *Abrevieri* (p. 275-276) și *Bibliografie* (p. 277-290).

În primul capitol, în *Considerații de natură metodologică*, după ce trece în revistă termenii utilizați pentru definirea acestei categorii ceramice, autorul motivează de ce a ales să trateze doar vesela pentru servitul mâncării (*vasa escaria* sau formele deschise), neluând în considerare și vesela pentru servitul lichidelor (*vasa po(ta)toria* sau formele închise). În stabilirea limitelor geografice și cronologice ale demersului său, Marian Mocanu preferă sintagma "spațiul istro-pontic", care, spre deosebire de "Dobrogea romană" (utilizată în literatura arheologică de la noi cu referire doar la partea românească a provinciei) crează mai puține confuzii; perioada tratată e cea în care spațiul în discuție a fost integrat, politic și economic, în Imperiul roman. Pentru descrierea vaselor criteriile utilizate sunt: forma, dimensiunile, prezența sau absența decorului, caracteristicile pastei și ale slipului sau angobei. Clasificarea e realizată pe zone geografice de producție, fiind utilizate, în general, tipologii acceptate în ultimele decenii în literatura de specialitate.

În *Stadiul cercetărilor* sunt amintite preocupările legate de ceramica de masă de factură romană, de la constituirea primelor colecții la inițierea cercetărilor sistematice și apariția primelor studii. Autorul evidențiază toți specialiștii ce au avut contribuții esențiale studierii acestor artefacte, de la H. Dragendorff, la J. W. Hayes, A. Caradini și P. M. Kenrik, preocupați în special de tipologii pentru fiecare zonă de producție și la M. Bonifay, P. Reynold, J. Poblome, care pun accent pe relațiile interculturale și de schimb între diverse regiuni ale Imperiului. Pentru zona Dunării de Jos și nordul Mării Negre, sunt menționați T. N. Knipovici, V. F. Gaidukevici, I. B. Zeest, T.

Arsen'eva, T. N. Krapivina, D. Zhuravlev, P. Dyczec, G. Kabaccieva, B. Sultov, A. Dimitrova-Milceva, Gh. Popilian, I. Bogdan-Cătănicu, Al. Barnea, Em. Gămureac, Al. Suceveanu, A. Opaț, Fl. Topoleanu, O. Bounegru, V. H. Baumann.

În al doilea capitol, ceramica de epocă romană timpurie e analizată pe zone de producție. Prima categorie luată în discuție e ceramica levantină, prezentă prin *Eastern Sigillata A*, definită astfel de K. Keynon în 1957. Până în prezent nu au fost descoperite atelierile acestor produse, zona siro-palestiniană fiind propusă de mai mulți specialiști, pe baza prezenței massive a lor în această zonă. În zona istro-pontică Marian Mocanu identifică puține vase *Eastern Sigillata A*, în contexte datate între sec. I a.Chr. și II p.Chr.; acestea se încadrează în opt forme.

Ceramica micro-asiatică este prezentă în spațiul în discuție în contexte romane timpurii prin *Eastern Sigillata B* și *Eastern Sigillata C / Pergamene Red Slip Ware*, în cantități mari. Inițial, atelierile acesteia au fost sucursale ale celor italice. Pentru prima categorie atelierile nu au fost descoperite, însă J.W. Hayes a propus localizarea acestora în vestul Asiei Mici, pe Valea Meander, ipoteză acceptată și în prezent, în timp ce pentru a doua acestea au fost descoperite și cercetate în teritoriul pergamenian, la periferia orașului și la Çandarlı. *Eastern Sigillata B* e atestată în Dobrogea prin 14 forme (una neavând analogii) iar *Eastern Sigillata C* prin nouă.

Ceramica occidentală este atestată în spațiul istro-pontic prin *Sigillata Italica*, *Sigillata Gallica* și *Sigillata Danubiana / Middle Danube Sigillata*. Prima categorie, produsă în atelierile aretine și în sucursale ale acestora, este prezentă prin puține exemplare, în centre militare de pe *limes*-ul danubian (Noviodunum, Troesmis, Carsium), în contexte din ultimele trei decenii ale sec. I p.Chr. și din secolul următor; acestea sunt încadrate în patru forme. Cea mai răspândită categorie e *Sigillata Gallica*, produsă în ateliere din sudul provinciei (La Graufesemque, Banassac), centrul (Lezoux, Coulanges, Saint-Bonnet, Sainr Rémy) și vestul acesteia (Reinzhabern, Pfaffenhofen, Westendorf). În zona istro-pontică e prezentă prin șase forme fără decor, trei cu decor în relief și una încadrată în *sigillata marmorata*, în special tot în centrele de la Dunăre, deși nu lipsește nici în cele de pe litoral sau din interiorul provinciei Moesia Inferior. Autorul prezintă și două ștampile de producător, de la Argamun și Durostorum. Noi am încadra cu rezerve prima ștampilă în situl de pe litoral, deoarece aceasta provine din cercetări mai vechi, iar condițiile descoperirii nu sunt clare. În plus, îi amintim o ștampilă pe un vas de la (L)Ibida, dintr-un context anterior mijlocului sec. II p.Chr. Ultima categorie, *Sigillata Danubiana*, este atestată prin câteva piese încadrate în trei forme.

Ceramica pontică este clasificată în *Sigillata, Durostorum Red Slip / Lower Danube Caolin Ware*, ceramica glazurată, ceramica marmorată, *Early Pontic Red Slip Ware* și *Pontic Gray / Brown Slip Ware*. Aceasta este prezentă în toate așezările și necropolele cercetate. *Sigillata pontică* este atestată prin 18 forme: 12 fără decor, cinci cu decor în

tehnica barbotinei și una cu decor în relief. Autorul utilizează, pentru catalog și analogii, vase inedite din cercetări recente sau studii specifice, deși unele forme sunt prezente în majoritatea așezărilor și necropolelor cercetate. De exemplu, *Forma 13*, produsă în atelierele orașului Nicopolis ad Istrum este atestată și la Arrubium și Argamum, *Forma 18* și la Argamum și (L)Ibida etc. *Durostorum Red Slip Ware* este prezentă prin patru forme, ceramica glazurată prin două, iar cea marmorată prin trei, toate prin puține exemplare. În ceea ce privește ceramica glazurată, îi atragem atenția autorului că *Forma 2*, e atestată și la (L)Ibida, printr-o piesă descoperită la edificiul termal. Pe baza a două loturi consistente rezultate din cercetări recente (de la Slava Rusă și Niculițel), Marian Mocanu stabilește 11 forme pentru următoarea categorie, *Early Pontic Red Slip Ware*; pentru aceasta, propune căutarea atelierelor în vestul sau în sudul Mării Negre (în zona orașului Hadrianopolis). Pentru ultima categorie, ceramica cu slip maroniu, neglijată de specialiști până în prezent, care-și are originea în cea a populațiilor indigene, autorul stabilește șase forme. Marian Mocanu este primul ceramolog care pune în ordine ceramica pontică romană timpurie, majoritară în siturile dintre Dunăre și Mare. Clasificarea lui va sta, cu siguranță, la baza tuturor studiilor referitoare la aceste artefacte.

Al treilea capitol, păstrează structura precedentului. Prima categorie analizată e ceramica nord-africană (*African Red Slip Ware*), ale cărei ateliere se găsesc în Tunisia și Libia. Autorul identifică 27 de forme, unele cu mai multe variante, bazându-se pe tipologia lui J.W. Hayes. Acestea se datează de la mijlocul sec. II până în primele decenii ale sec. VII p.Chr. Deși trei dintre forme apar în contexte timpurii, acestea nu au fost analizate în capitolul anterior. Marian Mocanu nu face referire în repertoriul său la două forme identificate de noi la Arrubium (*Descoperiri arheologice de epocă romană la Măcin*, Pontica 30, 1997, p. 317-330), deși într-un studiu anterior (*Notes on the "African Red Slip Ware" Ceramics in Scythia Minor*, SAA 18, 2012, p. 319-340) explică excluderea acestora. În ceea ce privește singura formă preluată, *Hayes 27*, desenele nu corespund realității. Nici câteva forme de la Halmyris, publicate de Florin Topoleanu (*Ceramica romană și romano-bizantină de la Halmyris, sec. I-VII d. Ch.*, Tulcea, 2000) nu sunt luate în considerare. Autorul include în catalog și motivele decorative (ștampile) de pe vasele incluse în această categorie.

În ceea ce privește ceramica micro-asiatică, în zona isto-pontică sunt atestate două categorii: *Late Roman Coloured Ware* și *Late Roman C / Phocaeen Red Slip Ware*.

Pentru prima categorie, introdusă în literatura de specialitate de către J. W. Hayes în urmă cu trei decenii, autorul identifică câteva castroane incluse în patru forme; unele prezintă decor.

A doua categorie, identificată pentru prima dată de F.O. Waagé în 1933 pe baza descoperirilor din Agora Atenei, este, de departe, cea mai numeroasă în toate siturile

cercetate. După tipologia lui Hayes, Marian Mocanu identifică opt forme, unele cu mai multe variante, în contexte datate de la mijlocul sec. IV până în sec. VII p.Chr. Cea mai populară formă din zona în discuție, ca de altfel în întregul bazin oriental al Mediteranei, e Hayes 3, atestată prin toate cele opt variante cunoscute. Motivele decorative (ștampile) sunt foarte variate: geometrice, vegetale, zoomorfe, antropomorfe, paleocreștine.

Ceramica pontică (*Pontic Red Slip Ware*), identificată mai întâi de Andrei Opaïț la Babadag-Topraichioi, Halmyris și Aegyssus apoi de Krzysztof Domzalski și Tat'jana Arsen'eva în situri din zona nord-pontică (în special la Tanais), este slab reprezentată în spațiul dintre Dunăre și Mare. Pe baza tipologiei celor din urmă, Marian Mocanu găsește patru forme.

Ultimul capitol, *Ceramica de masă din spațiul vest-pontic în contextul lumii romane*, reprezintă concluziile lucrării. Autorul remarcă faptul că în toate siturile ceramica de masă este cea mai răspândită dintre toate categoriile funcționale, cu excepția amforelor; unele produse acoperă întregul teritoriu al Imperiului roman și, nu de puține ori, depășesc granițele acestuia. Răspândirea amforelor se explică însă prin faptul că sunt ambalaje pentru trei categorii principale de mărfuri (vinul, uleiul de măsline și produsele din pește), costul de producție al acestora regăsindu-se în costul final al produsului transportat, pe când vesela de masă reprezintă o marfă în sine; în plus, cea din urmă e utilizată o perioadă mai lungă.

Ponderea vaselor din siturile reprezentative este analizată pe forme sau tipuri în cadrul fiecărei zone de producție, pe perioade (a Principatului, respectiv a Dominatului). Din păcate, autorul tratează foarte sumar atestarea veselei pe zone de producție (levantia, micro-asiatică, occidentală, pontică, nord-africană) în cazul siturilor în care aceasta a fost studiată (e.g. pentru Antichitatea târzie, amintește doar că ceramica micro-asiatică deține în provincia Scythia o cotă de 85 %, cea nord-africană 5-10 % etc.). Ar fi fost de dorit reprezentarea acestui aspect prin tabele și grafice, cele câteva informații din notele de subsol nefiind suficiente.

Ilustrația inclusă în text (desene – profile și motive decorative ale vaselor, fotografii color cu acestea și cu structura pasteii, grafice, hărți cu răspândirea artefactelor în spațiul istro-pontic) este de calitate foarte bună.

Rezumatul consistent în limba engleză, *Abrevierile și Bibliografia* (care cuprinde cele mai noi contribuții) întregesc această importantă lucrare, care poate fi considerată un manual pentru toți specialiștii preocupați de ceramica romană.

Dorel PARASCHIV

Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion",
Str. Progesului, nr. 32, 820009, Tulcea, Romania

Alina Streinu, *Vase antice de sticlă din colecția „Maria și George Severeanu”*, Muzeul Municipiului București Seria Colecția „Maria și George Severeanu” III, Cetatea de scaun, Târgoviște, 2019, 264 p., ISBN 978-606-537-447-8.

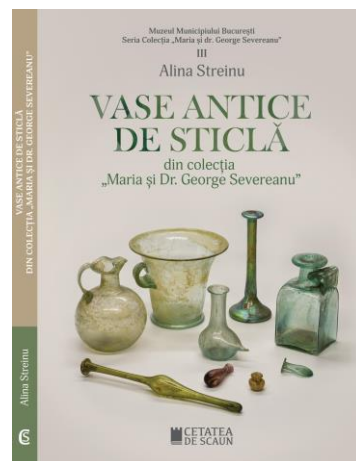
When we think about ancient glass, we tend to imagine the diversity and finesse of the multitude of forms and colours that resulted from the crafty hands of a glassmaker, following the evolution from hammered glass to blown glass. Cups, bowls, pitchers and vials are only a few mentions of these wondrous objects that have become part of collections all over the world.

The present book regarding glassware was written by dr. Alina-Oana Streinu, head of the Ancient and Medieval History Department at the Bucharest Municipality Museum, and author of numerous studies on Early Roman pottery (*terra sigillata*, lamps etc.) and on settlements in Dobruja from the Roman period. Seizing the opportunity of having at hand the artifacts from the “Maria și dr. George Severeanu” collection, she seems to have embarked on a mission to present to a larger audience the beauty and complexity of this collection. As it is the case of many public or private artifact collections in Romania, researchers did not always have sufficient time to publish them thoroughly and they ended up being displayed anyway, albeit without much information. Alas, I believe A. Streinu succeeded in her mission by publishing these excellent glass vessels in a most professional manner.

Streinu's work features an Introduction, three main chapters and ends with a Catalogue, the former being especially useful because it is written in both Romanian and English.

The first chapter, titled “The Ancient Glass-making Industry”, aims to familiarize the reader with all aspects pertaining to glass-making: from production techniques, the nature and chemical composition of different types of glass, trade and marketing of glass objects, the recycling process, all aspects regarding workshops, to the story of the people behind both common and exceptional glass vessels. The author utilizes relevant ancient sources, such as Plinius' *Naturalis Historia*, Petronius' *Satyricon* or Strabo's *Geographica*, to name a few, as well as up-to-date articles and interdisciplinary studies on glass and glass-making.

Chapter II, “The Contents of Glass Vessels”, is a mandatory part of this book, on the grounds that a significant part of the glass vessels acts as packaging for special oils (such as rose, sesame, saffron, juniper, cedar and nard), oil-based perfumes and

ointments. The remaining glass objects had been used as either serving containers for wine, or medical instruments/tools (such as mortars, alembics, spoons and even scalpels). Consulting works such as Celsus' *De Medicina*, Columella's *Res Rustica* or Soranus' *Gynaecia* back up this small voyage into the ancient medicinal practices.

Finally, Chapter III presents us the glass vessels from the "Maria și dr. George Severeanu" collection, split into two large groups: the table ware, transport and storage containers, on one hand; *unguentaria* and small vessels for cosmetic products, on the other. As we can see, both the functional and morphological criteria were used in order to accomplish this. The first category consists of 54 intact and fragmentary vessels: cylindrical/prismatic/spindle-shape containers, jars, pitchers, flasks, a table amphora, cups, beakers and bowls. The second category has 84 objects classified as *unguentaria* (with various shapes), five miniature vessels, two ointment jars, one *kohl tube* and three containers with a side beak (used for refuelling lamps).

Although the book is mostly written in Romanian, the three main chapters have been summarized in English at the end. The illustrations are of good quality and well organized, as to not be too cluttered. This is of tremendous help for both students and researchers when searching for analogies, because it speeds up the process. The Catalogue is fairly well organized, with subcategories and concise object descriptions. As mentioned earlier, it has two versions: a Romanian and an English one, useful for a larger audience.

In conclusion, the author succeeds in presenting the glass objects of the "Maria și dr. George Severeanu" collection as, in her own words, "more than ancient artefacts worthy of being displayed and admired in the showcase of a museum", by using ancient sources and analogies, with the final aim to make it "easy for all interested, both the broad public and specialists" (p. 147) to catch a glimpse of a day in the ancient universe of the Roman age.

Radu-Octavian STĂNESCU

"Gavrilă Simion" Eco-Museum Research Institute of Tulcea, Romania
32 Progresului St., 820009, Tulcea, Romania
radu.o.stanescu@gmail.com

Alexandru Bădescu, *Ceramica romano-bizantină din secolele IV-VII la Dunărea de Jos*, Editura Magic Print, Onești, 2021, p. 589, ISBN 978-606-622-596-0.

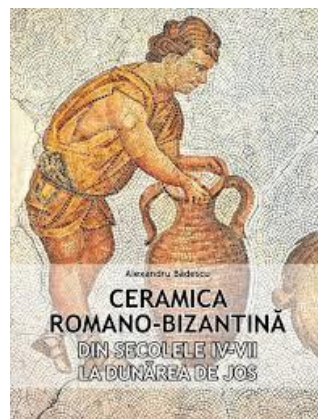
Prezentul volum, apărut în anul 2021 sub egida editurii Magic Print, reprezintă efortul depus în finalizarea tezei de doctorat, susținută de autor în anul 2010, în cadrul Facultății de Istorie a Universității din București. După cum menționează și titlul lucrării, studiul ce va face obiectul atenției noastre în paginile următoare își propune să trateze ceramica romano-târzie din sec. IV-VII p.Chr. de la Dunărea de Jos și reprezintă o sinteză a materialului ceramic descoperit în *Scythia*.

Primul capitol (p. 7-24) a fost gândit de autor sub forma unei introduceri, în care sunt prezentate cititorului motivația lucrării, obiectivele acesteia, istoricul cercetărilor ceramicii romano-bizantine din Dobrogea și considerații tehnologice.

Capitolul al doilea (p. 25-28), denumit *Contextul istoric*, este împărțit în alte două subcapitole în care sunt discutate *Impactul evenimentelor politico – militare asupra vieții economice* (p. 25) și *Structuri de producție (ceramică), mecanisme de schimb și căi de transport* (p. 25-28).

Prin mutarea capitalei Imperiului la Constantinopol (11 mai 330) și schimbarea orizontului de putere, regiunea Dunării de Jos dobândește un rol însemnat din punct de vedere strategic și administrativ-teritorial. În contextul istoric general, amplificarea relațiilor în *Pars Orientis* dar și în zona nord-africană, se reflectă puternic în rândul descoperirilor din *Scythia*. Coroborate de cele literare și epigrafice, acestea conturează o imagine de ansamblu asupra comerțului din perioada Antichității târzii. Așadar, autorul evidențiază importanța descoperirilor arheologice ce demonstrează existența schimburilor economice: reciprocitate, distribuție și comerț liber.

Al treilea capitol, (p. 29-32), intitulat *Sursele culturale ale ceramicii romane din secolul al VI-lea*, are în vedere (III.1.) *continuitatea prezenței ceramicii traco-dacice din mediul roman* (p. 29-31) reflectată în descoperirile arheologice din (III.2.) *Scythia* (p. 31). Conform autorului «este greu să rezisti tentației de a „inventă”» și împărți ceramica de factură dacică în 7 grupuri: oale-borcan, oale-sac, căni, tipșii, cești de tip „dacic”, străchini și opaițe. Ceramica lucrată cu mâna a fost considerată „nedemnă” de o societate rafinată precum cea a romanilor, atribuindu-se unei populații getice sau unei populații „barbare”. Este expusă ideea unei romanități aflate în criză, cu urme vizibile în amprenta istoriei din regiune, succedată de scenariul în care ceramica lucrată cu mâna ar trebui legată de prezența populațiilor transdanubiene dar și de „barbarismul” armatei romane. Teoria

este urmată îndeaproape de argument, fiind expusă ideea conform căreia ceramica nu ar fi fost prioritară în lista restrânsă a celor de trebuință unui soldat, care în condițiile unei expediții militare, obiectele casabile precum ceramica sunt excluse. Informațiile obținute pot fi completate cu izvoare scrise, ce amintesc de prezența diverselor populații în Imperiu, dar și date despre sistemului de înrolare.

Al patrulea capitol (p. 33-336) reprezintă corpul în care a fost cuprins din rândul publicațiilor de specialitate materialul ceramic. Capitolul a fost denumit *Ceramica romano-bizantină din secolele IV-VII. Tipuri și evoluții la Dunărea de Jos* și a fost subdivizat în opt subcapitole.

IV. I. *Amfore – Amphorae* (p. 33-133). *Amfore romano-bizantine în Scythia Minor* reprezintă categoria cea mai importantă, având în vedere că vasele de acest tip reflectă relațiile comerciale cu diferite zone ale Imperiului Roman. Criteriile de clasificare sunt cele legate de conținut și de centrele de producție. Amforele au fost expuse în funcție de zona de proveniență, incluzând și pe cele de producție locală. Amforele de origine orientală sunt cele mai numeroase, reprezentate de 22 de tipuri, această pondere fiind susținută de mutarea capitalei în *Pars Orientis*, la *Constantinopolis*. Catalogul amforelor orientale este reprezentat prin 503 exemplare.

Amforele nord-africane din *Scythia Minor* în perioada sec. IV-VII p.Chr. sunt atestate prin 15 tipuri, cu analogii concrete în atelierele din Tunisia. Amforele erau folosite pentru a transporta produse din pește și ulei, iar în ceea ce privește căile de pătrundere, multitudinea și varietatea descoperirilor la Tomis sugerează că acestea ajungeau prin vestul Mării Negre. La rândul lor, amforele nord-africane înserate în catalogul lucrării sunt în număr de 99 de exemplare.

Amforele pontice sunt atestate prin 15 tipuri și au fost împărțite în funcție de zona de producție: zona nord-pontică, zona vest-pontică, zona sud-pontică și sunt reprezentate prin 237 de exemplare. Amforele de producție locală, de certă proveniență sunt în număr de 5 exemplare.

IV. II. *Capace de amforă – Opercula* (p. 134-138) – erau fabricate special sau decupate, fie din pereții unor amfore ori cărămizi, și erau folosite pentru a sigila recipientele ce transportau peștele sărat, uleiul și diferite sosuri. Catalogul capacelor de amforă este reprezentat prin 50 de exemplare.

IV. III. *Recipiente de conservare și transport – Dolia* (p. 139-142) – sunt vase de mari dimensiuni, fabricate local, deoarece volumul și greutatea acestora împiedică transportarea pe distanțe mari. Asemenea amforelor, pentru a putea fi acoperite au fost fabricate capace cu o grosime de 3-4 cm. Numărul acestor artefacte este de 5 exemplare și 5 tipare.

IV. IV. *Veselă de bucătărie – Vasa Conquina(to)ria* (p. 143-181) – sunt cuprinse oale (312 exemplare), cratițe (29 exemplare), tigăi (8 exemplare) și capace (36 exemplare).

IV. V. *Veselă pentru servitul lichidelor – Vasa Pota(to)ria* (p. 182-212) – categoria în care sunt cuprinse ulcioare (99 exemplare), carafe (3 exemplare), căni (59 exemplare), cești (38 exemplare), cupe (7 exemplare), pahare (8 exemplare).

IV. VI. *Veselă pentru servitul mâncării – Vasa Escaria* (p. 213-293) – piese ce oferă indicii de natură cronologică și economică, având în vedere faptul că cele mai multe dintre acestea sunt de import, sugerând curente comerciale din anumite perioade, dar și informații de ordin religios și artistic al epocii. Catalogul veselei pentru servitul mesei are un total de 713 piese, dintre care 589 sunt importuri, formând o majoritate covârșitoare. Vesela de origine nord-africană reprezintă 12% din cele 713 artefacte, divizate în 20 de forme ceramice. *Vasa escaria* de origine pontică, nu este atât de bine organizată și încadrată în repere cronologice bine definite. Din motive lesne de înțeles, numărul acestora nu este semnificativ în rândul descoperirilor arheologice, în catalogul dedicat acestui tip ceramic fiind prezente 38 de exemplare.

IV. VII. *Piese cu caracter liturgic și devoțional* (p. 294-296) – reprezentate prin *turibula, ampullae și unguentaria*, însumând un total de 18 exemplare.

IV. VIII. *Opaițe – Lucernae* (p. 297-339) – au fost inventariate 375 de exemplare descoperite în *Scythia*, împărțite pe zona de proveniență – orientale (96 exemplare), nord-africane (127 exemplare), provinciale (vest) pontice (96 exemplare), locale (18 exemplare), dintre care 38 de artefacte reprezintă un lot pentru care nu au fost identificate analogii.

Contrat celor specificate de autor, precum că *opaițele nu au captat suficient interesul specialiștilor*, în ultimele decenii au apărut suficiente studii dedicate în mod exclusiv acestei categorii de materiale, literatura de specialitate îmbunătățindu-se considerabil.

În ceea ce privește dispunerea lucernelor, acestea sunt greu de identificat în rândul planșelor, neexistând o constantă între catalog și ilustrații. O altă observație, ar fi legată de încadrarea eronată a unor opaițe. Spre exemplu, în planșa nr. 200 („*Opaițe nord-africane*”)¹ nu au fost integrate lucerne originare din provinciile nord-africane, acestea aparținând tipurilor LI după Iconomu 1986 sau Hayes 1992, type 11 - nr. 9-10, 12, 14, 16, *Late Roman Asia Minor type* a tipologiei realizată de Baylei în 1988² - nr. 11, Hayes 1992, type 8³ - nr. 13, Broneer 1930, type XXIX, Group 3⁴ - nr. 15. Piesele cu nr. 9-10, 12 (Iconomu 1967, XXXII – opaițe cu bordură lată) și nr. 14, 16 (Iconomu 1967, XXXIII – opaițe cu discul cordiform), sunt încadrate corect. În legătură cu planșa 201 -

¹ Bădescu 2021, 569.

² Bailey, 1988, 371-372.

³ Hayes 1992, 82, type 8.

⁴ Broneer 1930, 281, nr. 1420- 1422, Plate XX.

*Opaițe nord africane*⁵, doar trei (nr. 22-24)⁶ au fost produse în această zonă, celelalte încadrându-se în tipologii specifice altor teritorii precum *Balkan type*⁷ (nr. 17-18)⁸ sau *Late Roman Asia Minor type*⁹ (nr. 20-21)¹⁰.

În caseta text realizată pentru tipul XXXII (Iconomu 1967)¹¹, autorul menționează că acestea își au originea în *nordul Africii*, afirmație ce ar putea fi legată de anumite similitudini întâlnite la opaițele nord-africane dar și la tipuri din zona micro-asiatică¹². Aceste tipuri au fost produse și au circulat cu preponderență în Constantinopol¹³, Peninsula Balcanică¹⁴.

În fine, o ultimă observație este legată de conceperea unei noi tipologii¹⁵, incorecte, deoarece confundă varianta 118 din repertoriul formelor decorative propuse de Hayes (Style D)¹⁶, cu o formă nouă de opaiț de origine nord-africană, iar în încercarea de a distinge cele specificate, nu am reușit să o identificăm în rândul ilustrațiilor.

În Capitolul cinci (p. 337-339) *Stadiul Ceramicii – sursă de cunoaștere a dinamicii sociale*, se corelează într-o imagine de ansamblu idei despre dinamica economică constituită de cea mai reprezentativă categorie ceramică, și anume, amforele, prezența lor sugerând și indicând relațiile economice cu celelalte provincii.

În urma examinării în detaliu a comerțului tardo-antic se pot obține informații despre organizarea economică și socială, ceea ce implică nu doar angrenarea unor bunuri sau persoane, ci și diferite instituții ale statului. În perioada sec. IV-VI p.Chr., marcate de invaziile goților, hunilor, bulgarilor, slavilor și avarilor, aprovizionarea a fluctuat, în funcție de situația politico-militară, ceea ce a condus la o diminuare a circulației monetare și a produs o situație „bulversantă” în cadrul aparatului administrativ economic.

În ultimul capitol (p. 340-342) au fost rezumate principalele informații, în urma cărora au apărut ca o consecință logică o serie de concluzii, ce reflectă relațiile și

⁵ Bădescu 2021, 570.

⁶ Probabil eroare de tehnoredactare: Iconomu 1986, tip XLV – în planșă îl regăsim ca tipul XV dar încadrat corect în tipologia lui Hayes (1972).

⁷ Vitelli 1982, 196.

⁸ Încadrare autor: Iconomun XXXIII (17-18).

⁹ Bailey 1988, 371-372.

¹⁰ Încadrare autor: Iconomu XXXIII – nr. 788 (20-21).

¹¹ Bădescu 2021, 316 - *IV.VIII.II.6. ICONOMU 1967, TIPUL XXXIII.*

¹² Kuzmanov, Minchev 2018, 256.

¹³ Vitelli 1982, 196; Kuzmanov, Minchev 2018, 256.

¹⁴ *Moesia Superior* - Тоңчева 1953, 81-85, Pl. 1-9.

¹⁵ *IV.VIII.II.1. HAYES 1972, TIPUL 118, 310.*

¹⁶ Hayes 1972, 220-221.

direcțiile economice ale provinciei, dar și aspecte socio-etnice din mediile romane prin atribuirea ceramicii lucrate cu mâna populațiilor transdanubiene stabilite în Imperiu.

În opinia autorului, acest barbarism al artefactelor nu este în totalitate legat de „barbari” ci și de barbarizarea armatei romane. Volumul este însoțit de lista abrevierilor, lista bibliografică, un rezumat în limba engleză al concluziilor, 208 planșe și 32 de grafice.

În concluzie, putem considera demersul științific un instrument de lucru benefic ce oferă posibilități de exploatare și explorare a informației, putând fi completat de viitoarele abordări.

BIBLIOGRAFIE

- Bailey, D.M. 1988, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum, III, Roman Provincial Lamps*, British Museum Publication, London.
- Bădescu, Al. 2021, *Ceramica romano-bizantină din secolele IV-VII la Dunărea de Jos*, Editura Magic Print, Onești.
- Broneer, O. 1930, *Terracotta Lamps, Corinth, part. II*. The American School of Classical Studies at Athens, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Hayes, J.W. 1972, *Late Roman Pottery*, The British School at Rome, London.
- Hayes, J.W. 1992, *Excavation at Saraçhane in Istanbul, II*. The Pottery, Princeton.
- Kuzmanov, G., Minchev, Al. 2018, *Ancient Lamps. The Collection of Varna Regional Historical Museum*, Sofia.
- Vitelli, K. 1982, *The Lamp*, în Bass, G.F., von Doornik jr., F.H., *Yassi Ada, I, A Seventh Century Byzantine Shipwreck*, Texas, 189-201.
- Тончева, Г. 1952, *Керамична работилница край с. Кранево*, Известия на археологическото дружество 9, 81-104.

Gabriel-Ionuț Grumăzescu

Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion",
Str. Progesului, nr. 32, 820009, Tulcea, Romania

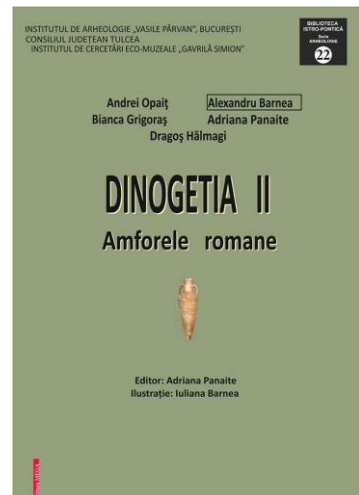
Andrei Opaïț, **Alexandru Barnea**, Bianca Grigoraș, Adriana Panaite, Dragoș Hălmași, *Dinogetia II. Amforele romane*, Editura Mega, Cluj-Napoca 2022, Biblioteca Istro-Pontica, Seria Arheologie 22, 180 p. + 105 pl. + 18 figuri incluse în text, ISBN 978-606-020-549-4.

Apărută în condiții grafice excelente, lucrarea este prima monografie asupra amforelor dintr-un sit arheologic de epocă romană din Dobrogea. Acest fapt trebuie subliniat, știut fiind că amforele, fiind ambalaje pentru trei categorii principale de produse (vinul, uleiul și peștele), reflectă cel mai bine relațiile economice dintre diverse zone geografice, relații care, analizate pe secvențe cronologice, pot fi puse în legătură cu evenimente istorice.

Volumul debutează cu un amplu *Studiu istoric introductiv* (p. 11-43), semnat de Alexandru Barnea și Adriana Panaite, foarte necesar pentru înțelegerea contextelor din care provine materialul analizat. În acest capitol sunt prezentate stratigrafia sitului, atât în *intra-* cât și în *extra muros*, evoluția din punct de vedere arhitectonic și unitățile militare care au staționat aici (detașamente din *Classis Flavia Moesica*, *Legio V Macedonica*, *Cohors I Cilicum*, *Cohors II Mattiacorum*). Dacă pentru perioada romană timpurie datele sunt sumare (situație caracteristică oricărui sit multistratificat), pentru cea romană târzie cunoaștem incinta cu turnurile și porțile, mai multe străzi și edificii publice și private (*praetorium*-ul, „casa romană”, o bazilică paleocreștină, un edificiu termal etc.). Pe scurt, sunt prezentate și așezarea civilă și necropolele, deoarece cercetările la obiectivele respective au fost de mică amploare. În acest context trebuie subliniat faptul că la *Dinogetia* numeroase complexe au fost afectate de locuirea mediobizantină.

Capitolul *Amforele romane timpurii și târzii de la Dinogetia* (p. 45-142) reprezintă esența lucrării și este datorat lui Andrei Opaïț și Biancă Grigoraș. Recipientele sunt clasificate după produsul transportat, perioadă (romană timpurie, respectiv târzie), zonă de producție, tip și variantă.

Amforele romane timpurii pentru vin sunt reprezentate prin vase locale (amfore de masă și ulcioare amforoidale), nord-pontice (*Zeast 72/73*, produse în teritoriul Chersonesului), sud-pontice (heracleene și sinopeene) și egeene, la care se adaugă trei tipuri necunoscute. *Amforele de tip Troesmis X* sunt tratate separat, deoarece prezintă numeroase variante ale profilului buzei, autorii afirmă că există mai multe ateliere,

probabil în vestul Mării Negre. Recipientele în discuție prezintă însă și o varietate de paste; pe baza acestora considerăm că centrele de producție trebuie căutate în special în nordul Mării Negre, deși nu excludem și o producție sud-pontică.

Vasele romane târzii pentru vin sunt prezente prin cele locale (amfore de masă), sud-pontice (majoritatea sinopeene și heracleene), egeene, cretane, nord-africane, siciliene și vest-pontice, la care se adaugă câteva recipiente cu origine necunoscută. Amforele LR 1, LR 3, LR 4, LR 5 și *Antonova 8*, deși au centre sau zone de producție cunoscute, sunt tratate separat.

Amforele vest-pontice *Kuzmanov XV*, *Kuzmanov XVI* și *Opaiț B V* puteau fi încadrate, alături de cele de masă la "locale" sau, mai corect, la "istro-pontice", deoarece sunt atestate, aproape în exclusivitate, în Scythia și Moesia Secunda, varietatea de paste îndicând mai multe centre de producție. Vasele LR 4 și LR 5 trebuiau încadrate în aceeași categorie ("levantine"), deoarece toți specialiștii sunt de acord în legătură cu originea acestora. În privința recipientelor *Antonova 8* (care ar trebui încarate în tipul *Antonova 9*), deși nu excludem și o producție ciliciană, remarcăm numărul mare al acestora în sudul Cretei, la Gortina, unde sunt considerate locale. Amforele siciliene de tip *Keay 52* au fost produse, în special, în Calabria.

Amforele pentru ulei sunt atestate prin trei tipuri romane timpurii (două egeene și unul cilician) și zece romane târzii (două egeene, unul levantin, șase nord-africane și unul hispanic).

Amforele pentru pește sunt prezente la Dinogetia printr-un tip timpuriu nord-pontic și unul tâzriu, hispanic. Numărul mic de astfel de recipiente se explică prin poziția sitului, peștele fiind procurat de pe plan local. Amforele hispanice pentru pește romane târzii nu trebuie să ne surprindă, acestea fiind atestate și la Beroe și Argamum; la acestea se adaugă amforele betice pentru ulei *Keay 23*, mai răspândite în zonă. La amforele pentru pește trebuiau incluse și o parte din cele de tip *Spatheia* (considerate de autori pentru vin); este vorba de cele de mici dimensiuni (tipul *Keay 26* – vezi nr. 1326 și 2112 în catalog), utilizate pentru transportul *garum*-ului.

Lotul de amfore de la Dinogetia, deși relativ puțin numeros raportat la amploarea cercetărilor, aduce informații importante legate de tipologie și de relațiile economice ale centrului dunărean. Numărul poate fi explicat și prin modul de prelevare și sortare al artefactelor (unele complexe medievale perforând nivelurile anterioare) sau prin „rătăcirea” unor recipiente cu prilejul mutării prin diverse depozite. Pentru ultimul aspect, putem să aducem ca argument unele piese întregi publicate sau citate de noi. Un tip de amfore atestat la Dinogetia, Beroe, Tyras și Odessos, despre care Al. Mincev susține că a fost produs în ultimul centru în sec. IV-

V, nu se regăsește în catalog¹⁷. O piesă considerată medievală deoarece a fost descoperită într-un bordei¹⁸, ce se încadrează în tipul Kuzmanov XIII, tip datat între sfârșitul sec. V și începutul sec. VII, atestat la Capidava și pe litoralul pontic (de la Tanais la Sinope) și care are atelierele de producție cunoscute (la Demirci) nu e prezentă, de asemenea, în lucrare¹⁹.

Deși cele mai numeroase amfore pentru vin romane timpurii sunt cele produse în atelierele heracleene (fiind atestate prin toate variantele), cantitatea transportată în acestea la Dinogetia e mai mică decât cea din vasele nord-pontice, cele din urmă având capacitatea mult mai mare. Surprinzător e numărul relativ mare de recipiente *Zest 72/73*. Următoarea regiune exportatoare de vinuri în centrul de pe *limes* e cea egeeană. Nu trebuie neglijat nici vinul local, depozitat în ulcioare amforoidale sau amfore de masă.

În perioada romană târzie predomina vinul egeean, transportat, în special, în amforele burduf, urmat de cel cilician, local și siro-palestinian. Acest fapt nu poate fi explicat decât prin dimensiunile lotului. În toate situările din zonă în care amforele au fost studiate exhaustiv recipientele ciliciene *LR 1* predomină de departe, atât ca număr de exemplare, cât și ca volum de produs transportat.

Uleiul era importat, aproape în exclusivitate, din zona egeeană. O mică cantitate provenea din Cilicia în perioada romană timpurie, respectiv din nordul Africii în cea târzie.

Uleiul era principalul produs transportat în amfore la Dinogetia, reprezentând două treimi din volumul mărfurilor, acesta fiind urmat de vin, care era produs, într-o oarecare măsură, pe plan local. Peștele de import dețineau un rol insignifiant în economia Dinogetiei.

Remarcabil este capitolul *Ștampile, dipinti și graffiti* (p. 143-156), realizat de Dragoș Hălmași. Aproape toate inscripțiile de pe amforele de epocă romană constau în dipinti și graffiti și sunt dificil de descifrat datorită scrierii cursive, motiv pentru care deseori sunt ignorate de cercetători. În lotul de la Dinogetia, din cca. 120 de inscripții doar patru sunt ștampile.

Piese sunt ordonate pe baza tipurilor de amfore, nu de inscripții. Inscripțiile care au putut fi descifrate conțin indicații referitoare la capacitatea vasului, la produsul conținut, antroponime (producători sau comercianți), invocații sau simboluri creștine. O piesă este un ostracon pe care a fost înscrisă o listă de distribuție, iar alta conține un graffito din cinci rune, ceea ce demonstrează existența unei comunități de limbă germanică în zonă.

¹⁷ Ștefan 1937-1940 (1941), 412, fig. 17/2; Paraschiv 2006, tipul 9, p. 33 cu bibliografia.

¹⁸ Barnea 1967, 264, 266, fig. 159/3.

¹⁹ Paraschiv 2006, tipul 16, p. 40-41 cu bibliografia.

Rezumatele consistente în limba engleză de la sfârșitul fiecărui capitol, bibliografia (care conține aproape toate titlurile necesare unei astfel de contribuții), planșele (93 cu desene – profile de vase, cinci cu fotografii ale inscripțiilor și șapte cu mostre de pastă) și figurile din text (hărți, planuri, profile ale săpăturilor, fotografii) întregesc această lucrare, care, cu toate observațiile noastre, reprezintă un exemplu pentru alte colective de pe șantierele arheologice de perioadă clasică.

BIBLIOGRAFIE

- Barnea, I. 1967, *Ceramica de import*, în Ștefan, Gh., Barnea, I., Comșa, M., Comșa E., *Dinogetia I. Așezarea feudală timpurie de la Bisericuța – Garoăn*, București, 229-276.
- Paraschiv, D. 2006, *Amfore romane și romano-bizantine în zona Dunării de Jos (sec. I – VII p. Chr.)*, Editura Fundației Axis, Iasi.
- Ștefan, Gh. 1937-1940 (1941), *Dinogetia I. Risultati della prima campagna di scavi (1939)*, Dacia 7-8, 401-425.

Dorel PARASCHIV

Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion",
Str. Progesului, nr. 32, 820009, Tulcea, Romania

Constantin Ittu, *Florilegiu bibliologic: peregrin cu incunabula von Brukenthal, Sibiu, Editura Muzeului Național Brukenthal, 2023, 350 p.: 6 ilustr.*

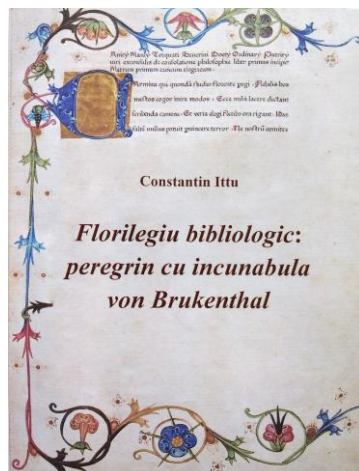
Prin intermediul acestei noi apariții editoriale Constantin Ittu, istoric, specialist în heraldică, cercetător la Biblioteca Brukenthal și profesor univ. la Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, face o călătorie în timp și ne vorbește despre o parte din moștenirea lăsată de baronul Samuel von Brukenthal, în speță despre câteva incunabule din patrimoniul Bibliotecii Muzeului Național Brukenthal din Sibiu. Însă abordarea acestor valori bibliofile incontestabile este una mai puțin obișnuită în bibliografia de specialitate, incunabulele brukenthaliene devenind sursa unor abordări conexe din partea autorului, care au prins consistență într-o succesiune de capitole ale cărții. Volumul se prezintă ca un studiu complex, un model de lucrare analitică în domeniul culturii universale, am spune chiar un omagiu adus Cărții și Tiparului.

Înșuși titlul, *Florilegiu bibliologic: peregrin cu incunabula von Brukenthal*, este unul bine ales de autor, termenii folosiți redând întocmai conținutul lucrării. Aceasta a fost gândită nu doar ca o incursiune în lumea incunabilelor de la Brukenthal, ci și ca un „florilegiu bibliologic”, un mănunchi de subiecte ce coboară mult în secolele trecute și care sunt dezbătute în câteva studii de cultură, rezultate din cercetările autorului, despre universul și istoria cărții manuscrise și tipărite.

Volumul conține 350 de pagini și este structurat pe două părți precedate de un „Incipit” al autorului (Cum altfel s-ar fi putut deschide o lucrare ce are drept sursă incunabulele?), urmat de alte două capitole introductive lămuritoare prin care Constantin Ittu ne introduce în istoria limbajului, a imaginii, hârtiei și cărții din cele mai vechi timpuri, precum și în lumea incunabilelor, primele cărți europene tipărite după invenția lui Gutenberg de la mijlocul sec. al XV-lea.

Încă din Incipit autorul ne plasează în universul cărților și menționează care sunt cele opt incunabule, datate între 1472-1498, precum și un post-incunabul din 1501, selectate din colecția Bibliotecii Brukenthal și care au stat la baza elaborării acestei lucrări.

Cel de-al doilea capitol introductiv, intitulat „De la «Sutra de diamant» la universul incunabilelor” (p. 17-32), aduce cititorul în lumea primelor tipărituri din China și Japonia (unul dintre repere fiind tocmai *Sutra de diamant*), apoi în lumea începuturilor tiparului european. În ceea ce privește această abordare, C. Ittu a plecat de la tema „Asia pre-Gutenberg”, avansată de către specialista americană Elisabeth Eisenstein.

Astfel, începuturile „cărții” în China au coincis cu afirmarea confucianismului, filosofia oficială a curții imperiale, după ce, în anul 175, împăratul chinez Ling Han (156-189) a ordonat gravarea în piatră a celor șase texte clasice ale lui Confucius, considerate sacre: *Cartea schimbărilor*, *Cartea odelor*, *Cartea edictelor*, *Memorial de rituri*, *Cartea muzicii* și *Primăvara - Toamna țării Lu*. Pentru răspândirea lor s-au obținut exemplare ieftine prin aplicarea unor coli de hârtie peste textele dăltuite în piatră, după care s-a dat foaia cu cărbune, rezultatul fiind un text alb pe fundal negru. Atunci au descoperit chinezii una dintre legile tiparului valabilă și astăzi – textul negru pe alb este mai ușor de citit decât invers. Ca urmare, meșterii au început să graveze caracterele în relief, nu în adâncime, și să le reproducă „în oglindă”. Tot în lumea chineză rugăciunea *Sutra de diamant*, cu peste 5000 de caractere, a fost un text budist foarte des copiat, scris pe o placă de lemn în anul 868. Originalul se află în colecțiile British Library, drept cea mai veche carte tipărită cunoscută din lume. În ceea ce privește istoria tiparului în Japonia, se pare că începuturile datează din sec. al VIII-lea, deși primul document tipărit cunoscut este din anul 1088 apărut la Nara, fosta capitală a Japoniei între anii 710-784. Primele tipărituri în limba *pali* au circulat în timpul împărătesei Shotoku și s-au răspândit în anul 770 sub formă de suluri *dharani* (rugăciuni), trimise templelor budiste din Arhipelag într-un tiraj amețitor de un milion de exemplare (azi dispărute).

În același capitol preliminar autorul explică termenul de incunabul, caracteristicile și contextul apariției incunabilelor în Europa. Explică de asemenea meșteșugul inventat de Johannes Gutenberg (1400-1468), precum și primele tipărituri și tipuri de literă folosite. Nu exclude aspectele legate de suporturile de scriere (pergament, hârtie), tipurile de pergament, numerotarea caietelor sau a bifoliilor (signatura), de legătura lor în plăci de lemn, piele sau carton (scoarțe).

Urmează cele două părți ale cărții, denumite după conținutul studiilor și tematica incunabilelor de la care a pornit autorul – Partea I-a: filosofice (p. 33-296), cea mai amplă, cu 14 studii (capitole); Partea a II-a: istorice (p. 297-342), cu 2 studii.

Prima parte începe cu o analiză asupra comentariului (*hypomnema, commentarius*), ca gen de scriere foarte răspândit în lumea culturală antică (p. 33-37). Studiul face legătura cu următorul capitol al lucrării (și nu numai), prin care autorul ne aduce în atenție un prim incunabul din colecția Brukenthal, *Metaphysica* lui Aristotel, Padua, 1473, editat de Laurentius Canozius, care cuprinde și *Comentariul* lui Averroes tradus în limba latină (p. 39-75), cunoscut fiind faptul că originalul în arabă al textului lui Averroes a fost considerat eretic și ars în timpul dinastiei berbere. Constantin Ittu dezvoltă afirmații și concepte născute pe marginea operei lui Aristotel (384-322 a.Chr.), considerat cel mai mare înțelept al Greciei antice. De asemenea, pornind de la

text, analizează ideile aristotelice precum și tezele care s-au răspândit apoi în creștinism și la unii filosofi medievali.

Acest incunabul este cu atât mai valoros cu cât cuprinde și comentariile lui Averroes (n. 1126, Cordoba – d. 1198, Marrakesch, Maroc) la *Metafizica* aristoteliană, mai exact *marele comentariu* sau *comentariul lung* (*Tafsir*). De la Averroes (Ibn Rushd, prescurtat în arabă) ne-au rămas trei feluri de comentarii la textele aristotelice: *marele comentariu*, *comentariul mijlociu* și *comentariul scurt*. A fost considerat ultimul filosof al Spaniei maure, Almohazii judecându-i ideile drept sursă de erezii și necredință. Lucrările originale ale lui Averroes au fost puse pe foc, dar traducerile lor în latină au fost salvate. Nu mai puțin de cincisprezece *comentarii* ale sale au fost traduse din arabă în latină între anii 1224-1250 la Universitatea din Neapole de către Mihail Scotus și Hermann Germanicus, după care textele s-au răspândit inițial în Franța și Germania, apoi în restul Europei catolice.

Călătoria prin lumea culturală musulmană propusă de autor în acest capitol este impresionantă, documentată și susținută de o bibliografie pe măsură.

Un alt incunabul păstrat la Biblioteca Muzeului Național Brukenthal este *Organonul* aceluiași Aristotel, editat și tipărit de Baptista de Tordis la Veneția, în 1484. Această operă a fost pentru cercetătorul C. Ittu sursa unor noi provocări cu privire la comentariile sau traducerile aristotelice în limba siriacă (siriana veche), dar și subiectul versiunii textului în limba chineză (*Mingli T'an*). Incunabulul cu 84 de foi cuprinde, pe lângă *Organonul* lui Aristotel, și *Liber sex principiorum*, o lucrare atribuită lui Gilbertus Porretanus (1085?-1154), teolog, logician și episcop de Poitiers. Sub denumirea de *Organon* se cunosc *Categoriile*, tratatul *Despre interpretare*, *Analitica primă* și *Analitica secundă*, *Topicele* și *Respingerile sofisticate* ale „părintelui logicii” Aristotel.

Preotul Sergius din Resh' ayna (Siria), trăitor în sec. al VI-lea, este introdus în acest context ca deschizător de drumuri pentru filosofia greacă în limba siriacă, fiind autor de comentarii la *Categoriile* ce fac parte din *Organonul* aristotelic, după modelul comentariilor filosofice din Școala alexandrină. Mai exact, autorul ne prezintă cele două comentarii sergiene, unul „adresat lui Theodor” și altul „adresat lui Philotheos”, văzute mai degrabă ca o introducere generală la filosofia aristotelică destinată unui public elevat. Pe scurt, în introducerea la comentariul „adresat lui Theodor”, Sergius, invocând imaginea unei berze care și-a recâștigat puterile în pustiu, invită destinatarul (pe Theodor) să renunțe la plăcerile mărunte ale vieții pentru a înțelege textele anticilor. Sergius din Resh' ayna îi amintește apoi momentul în care cei doi au tradus un text din Galenus în limba siriacă, iar Theodor, surprins de maniera de exprimare a lui Galenus (ultimul mare medic al Antichității), s-a întrebat unde a aflat acesta tainele cunoașterii. Replica lui Sergius a fost: „Aristotel!”. La rugămintea lui Theodor de a-i

explica învățătura lui Aristotel, Sergius s-a scuzat precizând că a scris deja un comentariu, cel „adresat lui Philotheos” (p. 77-102).

Despre preocupările pentru opera lui Aristotel în lumea siriacă, venite tot din mediul monahal, ne vorbește Constantin Ittu și în următorul capitol, intitulat „Contribuțiile lui Iacob de Edessa și George, episcopul arabilor, la traducerea *Categoriilor* în siriacă (sec. VII-VIII)” (p. 103-124). Autorul sintetizează că traduceri din greacă în limba siriacă ale *Organonului* au cunoscut 3 stagii: sec. al VI-lea, traduceri cuvânt cu cuvânt; sec. VII-VIII, etapa revizuirilor primelor traduceri pentru a da sens mesajului filosofic; sec. al IX-lea, noi traduceri, dar și noi versiuni. Pentru sec. VII-VIII există o revizuire de traducere a *Categoriilor* atribuită lui Iacob episcop de Edessa, păstrată în mai multe manuscrise, și o alta realizată de George (Giwargi, în siriacă) episcopul arabilor, păstorind între anii 686/687-724, păstrată într-un singur manuscris. De altfel, conchide apoi autorul cărții, atenția acordată textelor lui Aristotel reprezintă caracteristica filosofiei siriace, de la Sergius din Resh' ayna, până la Bar Hebraeus (d. 1286).

Ancorat pe influența operei aristotelice în istoria culturii universale, prof. Constantin Ittu dezvoltă un alt capitol la fel de interesant pentru cititori, „Fragmente în limba siriacă din *Comentariile* lui Aristotel descoperite pe *Drumul Mătășii* în oaza Turfan” (p. 147-151). Unele manuscrise în limba siriacă, ce conțin fragmente de comentarii la tratatul despre *Categorii*, au fost descoperite în oaza Turfan din nord-vestul Chinei actuale în anii 1902-1914, printre ruinele unei foste mănăstiri din zonă. Conform cataloagelor în care aceste fragmente au fost publicate ulterior, majoritatea textelor sunt în siriacă, altele scrise cu caractere uigure, iar unele sunt bilingve siro-sogdiane. Turfanul a fost un important punct de tranzit comercial, devenind capitala uigurilor în sec. al IX-lea. Tot aici, în sec. VII-VIII, s-au stabilit și negustorii sogdieni, zona fiind devastată de mongoli în sec. al XIV-lea. Astfel, Turfanul a avut un rol deosebit pe celebrul „Drum al Mătășii”.

Tot dintre capitolele destinate *Organonului* lui Aristotel, menționăm aici și studiul cu privire la versiunea chineză a *Categoriilor*, numită *Mingli T'an* (p. 173-201). În limba chineză „ming” și „li” sunt conceptele cele mai apropiate de grecescul „logos”. Versiunea asiatică *Mingli T'an*, considerată de către sinologi a fi un comentariu, nu o traducere, a fost rezultatul colaborării între misionarii iezuiți, ajunși în Imperiul Chinez, și elitele intelectuale locale creștinate, începând cu anul 1683. Primii care au susținut că în China nu există filosofie, ci un sistem de gândire din perspectivă confucianistă, au fost chiar iezuiții, în sec. al XVII-lea. De aceea chinezii au avut o atitudine reținută în receptarea textului lui Aristotel (*Mingli T'an*), bazat pe un sistem filosofic european total diferit de cel al lumii asiatice.

Al 3-lea incunabul selectat de la Brukenthal este un exemplar din Euclid, *Elementa geometriæ*, Venetia, 1482, de 137 file, pe care ni-l prezintă autorul în capitolul „Euclid, *Elementa geometriæ*, Venetia, Erhard Ratdolt, 1482 – *editio princeps*” (p. 219-233). Este vorba despre lucrarea matematicianului grec Euclid (330/320-275 a.Chr.) tradusă din arabă în latină de Adelardus Bathoniensis (1080-1152), ce conține și comentariul lui Johannes Campanus în limba italiană. Tipograful acestei ediții princeps a fost germanul Erhard Ratdolt (1442-1528), care a activat atât la Veneția, cât și la Augsburg. Valorosul incunabul poartă și un însemn de proprietate manuscris.

Această versiune este considerată cea mai timpurie traducere din arabă a operei euclidiene, însă textul-sursă al traducătorului englez Adelard din Bath a fost cel al lui Al-Hajjaj (786-833), matematician arab din Bagdad, acesta din urmă având la dispoziție un singur manuscris în limba greacă al *Elementelor* lui Euclid. Cât despre Johannes Campanus (1220-1296), a fost un matematician și astronom italian care a întocmit pe la 1260 o versiune a *Elementelor* în 15 cărți (părți), într-o perioadă în care în Europa Occidentală interesul pentru disciplina matematică era scăzut. Astfel, comentariile lui Campanus din sec. al XIII-lea au devenit foarte populare printre studenți.

După apariția tiparului, Euclid a apărut cu o ediție aproape an de an, în versiuni diferite, începând din 1482 până spre sf. sec. al XVII-lea. Varianta în limba greacă a fost imprimată la Basel, în 1533, de tipograful Johannes Herwagen.

Opera lui Euclid, care a influențat istoria matematicii europene, a călătorit și în Asia, împreună cu iezuiții, și a fost tradusă în limba chineză sub titlul *Jihe yuanben*. Versiunea chineză reprezintă subiectul următorului capitol al cărții, „Euclid, *Elementa geometriæ*, Venetia, 1482: de la un incunabul din Biblioteca Brukenthal la versiunea sa chineză, *Jihe yuanben*” (p. 235-247). Aceasta este o traducere parțială, numai a cărților I-VI euclidiene, nu a tuturor celor cincisprezece. Demersul a fost colectiv, inițiat de iezuitul Matteo Ricci, în colaborare cu matematicianul chinez Xu Guangqi (1562-1633), începând din anul 1606. După finalizarea și revizuirea textului, *Jihe yuanben* a fost dată la tipar în 1607, cu sensul de *Carte elementară de geometrie*. Dar efortul celor doi nu a fost bine primit de literații chinezi care nu au înțeles sistemul de gândire euclidian, cu mult diferit în epocă de gândirea și de noțiunile lor precare de matematică. În secolele următoare au urmat noi variante de traducere, unele cu explicații mult simplificate ale geometriei euclidiene.

De altfel, meritul autorului Constantin Ittu, prin tematica acestor capitole, constă în paralelismul dintre culturi și dintre sistemele de gândire european și asiatic pe care-l face, în contextul istoriei civilizațiilor.

Studiile filosofice ale părții I a lucrării se încheie cu două capitole despre opera învățatului latin Boethius (cca 480-524). Primul este intitulat „Cămara gândurilor, camera sufletului: trei incunabule Boethius, *De consolatione philosophiæ*” (p. 249-271).

După cum s-a menționat, în colecția Bibliotecii Brukenthal se păstrează 3 incunabule, de fapt 3 ediții ale operei boethiene, două imprimate în Germania, la Nürnberg și unul în atelierul venețian al lui Bonetus Locatellus. Autorul face în acest capitol și o scurtă incursiune în istoria Bibliotecii Muzeului Brukenthal.

Primul incunabil latin-german – Boethius, *De consolatione philosophiae*, Nürnberg, 1473 – are 189 de foi, ornamente în foiță de aur și culori vii, cu scoarțe din piele pe carton presat. Este întâia traducere germană a unui text antic tipărit în întregime, cu un comentariu presupus a fi al lui Thomas Waleys (1287-1349) după specialiștii de la Harvard. Traducătorul textului din latină în germană a fost călugărul benedictin Petrus de Kastel, iar tipograful Anton Koberger, care a început să lucreze la Nürnberg din anul 1471. Cel de-al 2-lea incunabil Boethius, *De consolatione philosophiae*, Nürnberg, din 1486, are 71 de file, fiind tipărit tot de Koberger. Al 3-lea incunabil Boethius, cu același titlu dar apărut la Veneția, în 1498, are 162 file, colligatum cu Aristotel, *Metaphysica*, 1509, precum și cu *De disciplina scholasticum*, o mică lucrare a teologului dominican Thomas Cantipratensis. Editor și tipograf a fost Bonetus Locatellus, activ la Veneția între 1486-1523.

Boethius, născut la Roma și implicat în politica epocii în care a trăit, a căzut în dizgrație și a fost compromis cu false dovezi. După 2 ani de temniță, a fost executat pe 24 octombrie 524 la Pavia. Și-a scris opera de suflet, *Consolarea filosofiei*, în închisoare, în răstimpul dintre condamnare și execuție. Lucrarea a fost redactată sub forma unui dialog între autor și filosofie, cele mai vechi manuscrise fiind copiate în Franța secolului al IX-lea. Până în sec. al XVII-lea, această operă a circulat mult în Europa, în limba latină originală sau în traduceri.

Despre Boethius este vorba și în ultimul capitol al primei părți, prin prisma unui post-incunabil din colecția de carte străină rară a bibliotecii baroniale sibiene, *Boethius de Philosophico consolatu sive de consolatione philosophie*, tipărit la Argentinae (Strassburg), în 1501 (p. 273-296). Se face precizarea că Argentinae este, în latina medievală, anticul Argentoratum din Gallia romană. Lucrarea a fost publicată de umanistul german Sebastian Brant, iar tipograful-editor menționat în foaia de titlu a fost Johannes Grüniger (cca 1455-1532). „Doamna Filosofie”, personajul lui Boethius, alungă muzele din preajma partenerului de dialog, ajutându-l pe acesta la schimbarea atitudinii în fața morții, care trebuie acceptată înțelept. Finalitatea lumii este binele sau fericirea, adică Dumnezeu, iar modul în care Dumnezeu rânduiește lumea este în acord cu binele. Din dialog, autorul Boethius înțelege că adevărurile credinței izvorăsc din cele filosofice, afirmație luată ulterior ca reper de scolastica Evului Mediu.

În partea a II-a a cărții, studiile istorice ale lui Constantin Ittu au avut drept sursă alte două incunabule orientale din Biblioteca Brukenthal: *Barlaam et Josaphat*, Speyer, 1472-1473 și Quintus Curtius Rufus, *De rebus gestis Alexandri Magni*, Venetia, 1496.

Primul incunabul, [Varlaam și Ioasaf], are 78 de file, o raritate de altfel (în lume se mai păstrează cca 40 de exemplare), și este cu atât mai valoros pentru că poartă o însemnare manuscrisă de proprietate, precum și monograma lui Albert Huet pe forțașul din pergament al primei coperte. Albert Huet, școlit la Sibiu și Viena, a fost jude regal și comite al sașilor, foarte cunoscut la Sibiu în sec. al XVI-lea. Responsabilitatea tipăririi în orașul Speyer a avut-o „typographus operis Gesta Christi”, adică tipograful lui Gesta Christi. Cât despre subiectul acestui incunabul, s-a scris mult despre aceste două personaje care îi dau numele și despre călătoria spirituală din India spre Europa, prin intermediul căreia învățăturile lui Buddha ajung în lumea creștină. O primă traducere în limba română a acestei lucrări, după o versiune slavonă, a fost făcută de Udriște Năsturel la mijlocul sec. al XVII-lea.

La fel de interesant este și ultimul capitol al cărții, redactat în jurul unui exemplar Quintus Curtius Rufus, *De rebus gestis Alexandri Magni*, Venetia, tipărit în 1496, editor Bartholomaeus Merula. Volumul poartă și însemnul de proprietate al lui Johannes Lebel (1490-1566), preot sas, poet și istoric, el însuși autor de lucrări, născut probabil la Bistrița. Interesul pentru biografia lui Alexandru cel Mare a existat permanent, astfel că opera istoricului latin Rufus (sec. I p.Chr.) a cunoscut numeroase ediții în sec. XV-XVI, după apariția tiparului. Însă, până în sec. al XVII-lea, subiectul Alexandru cel Mare a cunoscut peste 80 de versiuni, în peste 20 de limbi, între care versiuni în limba siriacă, în limba coptă din Egipt, versiunea etiopiană ș.a. despre care ne vorbește autorul cărții. Prima ediție tipărită în limba română a *Istoriei lui Alexandru cel Mare din Macedonia* a apărut la Sibiu, în 1794, editor comercial fiind Simion Pantea din „Sălciua de Sus”, iar Petru Barth tipograf.

Cele șase ilustrații ale cărții sunt inserate în text, cu reproduceri după numai trei dintre incunabulele invocate anterior și anume după: Aristotel, *Metaphysica*, Padua, 1473 (p. 38, 76), Euclid, *Elementa geometriae*, Venetia, 1482 (p. 218, 234) și Boethius, *De consolatione philosophiae*, Nürnberg, 1473 (p. 248, 272). Un fragment de imagine este redat pe coperta volumului, mai exact foaia cu letrină și miniaturi decorative marginale, din incunabulul *De consolatione philosophiae* (1473). La final autorul a întocmit un glosar de termeni latini uzitați în cartea străină tipărită (p. 343-347), glosar pe care și-l dorește a fi un instrument de lucru pentru începătorii în domeniul cărții și bibliofiliilor.

Bibliografia vastă românească și străină, extrem de actuală, pe care autorul s-a bazat în călătoriile sale culturale, se regăsește în aparatul critic al lucrării, întocmit pentru fiecare capitol în parte în subsolul paginii. Studiile sunt scrise cu măiestrie, îmbrăcând forma unor eseuri bine construite despre istoria și literatura Antichității și a Evului Mediu sau despre bibliologie, cu introduceri, conținut și concluzii, cu pertinente divagații unecori.

În concluzie, afirmăm că această contribuție bibliologică și bibliografică la istoria culturii universale și a cărții deopotrivă a fost întocmită de către autor cu rigurozitate științifică, iar stilul și problematica atinse relevă pasiunea istoricului și profesorului Constantin Ittu pentru carte și profesia pe care o exercită.

Lăcrămioara MANEA

Institutul de Cercetări Eco-Muzeale "Gavrilă Simion",
Str. Progesului, nr. 32, 820009, Tulcea, Romania